

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
ח	עם המהדורה השנייה
ט	מבוא
1	"מגיד דבריו ליעקב" — טקסט, פירוש והערות
337	רשימת ספרי מקורות שהובאו ב"מגיד דבריו ליעקב"
339	רשימת מראי־המקום ב"אור האמת" (אוה"א) הנזכרים בהערות
340	מפתח הפסוקים הנדרשים
349	מפתח העניינים, המושגים וצירופי הלשון
388	לוח השלמות
389	ליקוטים חדשים
	תמצית באנגלית

פ ת ח ד ב ר

זה זמן רב מורגש הצורך בהוצאה ביקורתית של כתיבי החסידות או של אי-אלו מספרי היסוד שלה. החסידות של המאה השמונה-עשרה היא פרק בתולדות הרוח של עם ישראל ש"חכמת ישראל" לא היטיבה עמו, ואף-על-פי-כן הרבו חכמי ישראל מראשית המאה הזאת לתהות על מהותה, לדבר בשבחה או לגנותה. הוויכוחים התנהלו על בסיס עקרוני שהציג, בצדק, את השאלה: מה טובה צמחה ליהדות מתנועה זו, מה היו מאווייה החברתיים, ומה היה מקומה בין זרמי מחשבה אחרים בני זמנה, כמו "המתנגדות", ההשכלה והציונות. אולם לא המחקר ההיסטורי, שהיה להוט בעיקר אחר "התיעוד" של כל הנוגע לחסידות, ולא המחקר הפנומנולוגי שטרח להתמודד על הערכיות הפנימית של החסידות, לא נתנו לקורא את השהות הפנימית לשמוע את דברי החסידים עצמם. האמירה מגבוה וממרחק ובהכללה, מאפיינת את חקר החסידות על כל זרמיה. דרך זאת גם יתרוגות בצדה, שכן היא נותנת פרספקטיבה כלפני הנושא הנידון, אבל אנו מצוויים היום על אתנחתא, העמקה ודיוק כדי להבין את המערכת הסבוכה של עולם רוחני זה. צריך לתת למקורות עצמם לדבר, הן כדי להיות נאמנים לגופי התורות בנות זמנן והן כדי למנוע אוריינטציה מסולפת סביב החסידות, המותחת את היריעה של משמעותה אל מינו בלא ביקורת מספקת.

שתי סיבות אלו מצדיקות, לדעתי, את העבודה שהושקעה במהדורה הביקורתית של הספר "מגיד דבריו ליעקב" ובפירוש שהבאתי בצד הטקסט כדי לעזור למעיין להתגבר על הקשיים הטכניים הרבים העומדים בדרכו בהבנת הכתובים.

בחירתו של ספר זה אינה מקרית: ראיתי בו אחד הספרים המרכזיים במחשבה החסידית ואף מהקשים שבהם, מה עוד שהוא מספרי החסידות הראשונים שנדפסו. התורות המובאות בו מייצגות את הלך הרוח של האסכולה העיונית העיקרית בחסידות של המאה השמונה-עשרה, שהמגיד ממזריטש היה המורה שלה.

בשביל שנבין היכן נתמקדו הבעיות העיוניות-חברתיות בין דור ראשון — של הבעש"ט וחבריו — לבין דור שני — של המגיד ממזריטש ובית מדרשו — יש צורך במונוגראפיה בפני עצמה; לא זהו התפקיד שהוטל על ספר זה: כאן פירשתי דברים לגופם בלא התייחסות לדינאמיקה של קיומם. גם אל המקורות שעליהם מסתמך המגיד ממזריטש התייחסתי כאל "מראי-מקום" בלבד, אף-כי בפירושי הצבעתי על התפנית החסידית שחלה בשימוש במקורות אלו, ובעיקר אמר הדבר לגבי מקורות הקבלה. יצאתי מתוך הנחה שמושגי יסוד המקובלים בחקר תולדות הדתות ידועים למעיין בספר זה, ונוקקתי להם בפירושי כדי שתימצא מערכת קואורדינאטות מושגית שבתוכה מתייצבות בעיות עיקריות בהיערכות זו או אחרת. גם אנאליזה של טקסט אינה אפשרית בלא מערכת כזאת: הבעיות יוצאות מתוכה וחוזרות אליה, וכל הקביעות המשניות שבפירוש מוארות מתוכה.

עבודה רבה — של שיקול-דעת ענייני וטכני כאחד — הושקעה בנסיון זה שהבאתי בפני הקורא. ברי לי שאין לצאת נקי משגגות משני הסוגים, אבל אם יהיה בעבודה זו משום פתיחת ספרי החסידות בפני הקורא המשכיל, יהיה זה שכרי.

קושי מיוחד נתגלה בעבודת הפיסוק של הטקסט, כיוון שהתחביר של לשון הדרוש, הבנוי על שטף הדיבור, ולא כפוף לכללי דרוש הנכתב מלכתחילה, יוצר מקצב פנימי, שיש להסתגל אליו מבלי להחמיר יתר על המידה בכללי הפיסוק. עלי להתנצל על השיבוש שחל במספור הפסקות (הדרושים): (א) המספר הסודר יא נשמט; (ב) אחרי דרוש צא בא דרוש עא1. מסיבות טכניות קשה היה לתקן את המעוות.

בדרושי המגיד מובאים מספר מקורות החוזרים ונשנים פעמים רבות. לא מצאתי לנכון לחזור ולציין שוב ושוב את מראי-המקום — והם נמצאים בלוח התיקונים וההשלמות שבסוף הספר.

חובה נעימה היא לי להודות לתלמידי שעזרו עמי הרבה בציון המקורות, בהכנת המפתחות וברישום הדרושים המופיעים בכתבי-היד. עבודתם המסורה של זאב גריס, שרי פיירשטיין ונורית אלטוביה היתה לעתים לרב-שיח מפרה שכולנו השכלנו ממנו.

יהודה ליבס פסק את הטקסט, וגב' ברכה דלמצקי-פישלר התקינה את הספר לדפוס והגיהה אותו — יעמדו גם הם על הברכה.

הספר נכתב במסגרת מפעל מדעי שנתמך ע"י "קרן הזכרון לתרבות יהודית" וקרנות אחרות של האוניברסיטה העברית; "הוצאת מאגנס" שליד האוניברסיטה העברית טרחה להוציא את הספר לאור, ודפוס "מרכז" דאג להדפסתו. כמו-כן נהניתי משיירותיה של המחלקה לכתבי-יד ושל מחלקת ההשאלה של הספרייה הלאומית שהעמידה לרשותי דפוסים יקרי-מציאות — חן-חן לכולם.

רבקה ש"ץ-אופנהיימר

ירושלים, ערב יום הכיפורים תשל"ו

עם המהדורה השנייה

מהדורה זו של הספר "מגיד דבריו ליעקב" הורחבה ע"י נספח של "ליקוטים חדשים" מכ"א (ר') במבוא, עמ' יד ואילך) שהוא העשיר בקבצי תורת המגיד שהגיעו לידי. "ליקוטים חדשים" מתוך כתבי-יד הופיעו בפעם הראשונה בדפוס השני של "מגיד דבריו ליעקב" מהדורת קורץ תקמ"ד. לאחר מכן הופיעו מהדורות של הספר שבהן "ליקוטים" שמקורם אצל ספרי תלמידי המגיד ממזריטש. דרושים אלו שנוספו כאן לא מצאתי להם מקבילות בספרים שנדפסו משם המגיד ולא בא זכרם בשום מקום אחר. במקום שנמצא להם זכר בכ"ב (ר') עמ' כ) צוינו חילופי הנוסח מכ"י זה. החומר הובא כלשונו ובפיסוק בציון מקורות השייכים לפתיחת הדרושים. כמו כן תיקנתי שגיאות שנפלו במהדורה הראשונה של הספר. שרי פיירשטיין הגיחה בשעתו את ה"ליקוטים" והשוותה את נוסח הדברים עם כ"ב. אני מקדישה נספח זה לזכרה היקר במלאת עשר שנים למותה.

רבקה ש"ץ-אופנהיימר

ירושלים, טבת תשמ"ט

מ ב ו א

א. מהדורות הספר "מגיד דבריו ליעקב" — סיכום וביקורת

הספר "מגיד דבריו ליעקב"¹ (או "ליקוטי אמרים") הוא האסופה הראשונה של תורת המגיד דב בער ממזריטש שיצאה בדפוס. מאז נדפס הספר לראשונה בקוריץ בשנת תקמ"א (1781) חזר ונדפס פעמים הרבה. הובאו בו ליקוטי תורותיו של המגיד שנאמרו בשבת ובחגים, על פרשת השבוע או בענייני דיומא. מהן תורות שנרשמו סמוך לזמן אמירתן, מהן שנרשמו רק לאחר זמן, ומהן שנרשמו בקצרה ולאחר זמן בארוכה. תורות בודדות נרשמו על ידי רבים מתלמידי המגיד, והם מזכירים דברים משמו בספריהם, אבל רישום עקבי של תורותיו נעשה כנראה רק על ידי אחד מהם, כפי שיתברר להלן.

הראשון מבין התלמידים שטרח לאסוף מתורות אלו מתוך כתיב־יד שהיו לפניו היה ר' שלמה מלוצק שההדיר את הספר "מגיד דבריו ליעקב", נתן לו את שמו המרמז על שם מורו, ואף הוסיף לו שתי הקדמות שבאו כבר בדפוס ראשון. כשלוש שנים לאחר־מכן, בשנת תקמ"ד, חזר ונדפס הספר בקוריץ בתוספת מעט תורות חדשות בסוף הספר, תחת הכותרת "ליקוטים חדשים". אחר־כך הופיע הספר פעמים הרבה: בלבוב (תקנ"ב), באוסטרהא (תקנ"ג?) עם הסכמה מאת ר' אשר צבי ובברדיטשוב (תקס"ח) עם הסכמה מאת ר' לוי יצחק מברדיטשוב². באמצע המאה התשע־עשרה הופיע הספר בלבוב שלוש פעמים³, ומאוחר יותר בסטמיר (תרס"ה), בלובלין (תרפ"ז), ובירושלים (תשכ"ב).

בשנת תשכ"ט יצאה בתל־אביב מהדורת ישראל קלפהולץ, ובה נערכו כתיבי המגיד שבספר "מגיד דבריו ליעקב" עם ספרי "אור תורה" ו"אור האמת" (שהן עריכות אחרות של דברי המגיד — ראה פרק ב') לפי סדר הפרשיות, בתוספת ליקוטים מתורת המגיד המובאים בכמה מכתבי תלמידיו, וכן תולדות חייו שנכתבו על־ידי אהרן סורסקי.

בשנת תשל"א הופיעה בירושלים מהדורת אברהם יצחק קאהן שנספחו לה "ליקוטים חד־שים" — תורות המגיד מכתבי חסידים. המהדיר חילק את הדרשות פסקות פסקות, פסק את הטקסט והוסיף הערות. בגוף הטקסט הביא מראי־מקום לפסוקים ולמאמרי חז"ל, וזהר ועץ־חיים.

בשנת תשל"ג יצאה בברוקלין מהדורת חב"ד של הספר "מגיד דבריו ליעקב" (ספריית אוצר החסידים—ליבאוויטש) יחד עם "אור תורה" והערות בסופו.

לשלוש ההוצאות האחרונות ברצוני להעיר מספר הערות, שכן יש בשלושתן חידוש בדרך ההוצאה של ספרי חסידות בחוגי החסידים. כוונתם המוצהרת של המהדירים היתה להשיג טקסט מתוקן יותר על־פי כתיב־יד, ואף־על־פי־כן לא מוצתה השיטה הביקורתית

¹ להלן לסירוגין מגד"ל.

² בהסכמה יש אישור לכך שאלו "תורות אדמו"ר ר' דוב בער", והנימה האישית מסתברת מתוך מסקנות המחקר. ראה להלן פרק ב'. בדפוס ראשון לא באה כל הסכמה, בניגוד למה שכתוב בכמה ספרים.

³ פעם אחת רשומה השנה תנ"ז, והוא רישום מזויף, כנראה מטעמי הצנזורה.

אף באחת ממהדורות אלו: פעמים שההצהרה על שימוש בכתב־יד נשארה בגדר הצהרה בלבד, ופעמים שהשימוש בשיטה זאת אינו מביא לידי הכרעה טקסטואלית, ואין אנו נמצאים מרוויחים בהבנת העניין. בטקסט קשה מבחינה סטרוקטוראלית ומבחינה עניינית כִּזֶּה שלפנינו, עשויה ההכרעה להיות מאירת עיניים.

המהדורה של קלפהולץ — אמנם אינה הוצאה של האסופה "מגיד דבריו ליעקב" במובן הק, אלא הבאת האסופות האחרות של תורת המגיד בצדם של דרושים על אותם פסוקים הנמצאים גם "במגיד דבריו ליעקב", וכן כאלה שאינם נמצאים בספר זה; אך בהיותה מעין מהדורה כוללת של כל תורות המגיד צריכה היתה ללמד אותנו משהו על טיבם של הטקסטים הנדפסים באסופות השונות, מה גם שלפי דברי המהדיר השתמש בשני כתב־יד: האחד הוא נוסח תורת המגיד כפי שהיה בידי ר' חיים חייקל מאמדור, והשני הוא הנוסח שהיה בידי ר' שמעלקי מניקלסבורג (שניהם כתב־יד הספריה הלאומית שדנתי בהם בספרי "החסידות כמיסטיקה", ירושלים תשכ"ח; ור' הערותי בפרק ב'), שנוצל למעשה רק להבאת כמה תורות נוספות על פסוקים אחדים. אבל תוך כדי הוספה זו הלכה ונתפרקה התמונה על תורת המגיד, שכן כל הפגמים שקלפהולץ מונה באסופה "אור תורה" — שנמצאה אצל ר' ישעיה מדינוויץ ולא ברור מי ערך אותה לפי סדר הפרשיות — אף מהדורתו־שלו לוקה בהם. אין ספק שהאסופה "אור תורה" שהופיעה לראשונה בקוריץ בשנת תקס"ד היתה ראשית האטומיזאציה בהכנת תורת המגיד ממזריטש. נראה לי, שהמטרה שעמדה לנגד עיני המהדיר של "אור תורה" כשהוציא את הדברים "לפי סדר הפרשיות" היתה להשיג הבנה טובה יותר במערכת סבוכה מאוד, שמי שמאבד חוליה אחת בדרוש ובמבנהו האסוציאטיבי, מחטיא את כל העניין. פירוק הדרוש לחלקים לפי פסוקים נראה לכאורה כשיטה דיראקטית המקילה על ההבנה, אך שכרה יוצא בהפסדה, שכן הדרושים בנויים בדרך־כלל על מספר פסוקים שאינם מפרשה אחת דווקא, וממילא נקטע הרעיון על ידי חלוקה שרירותית של הדרוש. קלפהולץ הלך למעשה באותה שיטה עצמה למרות שחש באבסורדים שאליהם נקלע בעל מהדורת "אור תורה". אילו היה מאיר את עינינו בהערות טקסטואליות מתוך מה שלמד מהבדלי הנוסח בין אסופה לאסופה או מתוך כתב־היד, כפי שהבטיח בהקדמה — אפילו הוא מחזיק בשיטת "הפסוקים", עדיין היינו נהנים מעמלו.

המהדורה של קאהן היא נסיון חשוב להציג טקסט אחד בשלמותו, כשגרסות מקבילות מן האסופות הנדפסות או מכתב־היד מופיעות בצדו. אולם אף־על־פי שפעמים הביא גרסות מתוקנות יותר והעמידן בסוגריים לצד הטקסט הנדפס (מדפוס שני?), לא הכריע בין הגרסות במקום שההבדל היה מהותי. מכל מקום, גם אם עצם הבאת הגרסה השונה פירושה הכרעה לטובתה, אין הקורא יודע זאת, שכן אינו יכול לדעת שהרבה גרסות השונות מהנדפסות ב"מגיד דבריו ליעקב" לא הובאו כלל, כנראה מתוך ההנחה שאין הן טובות מגרסת הטקסט הנדפס. שיטה זו אפוא, אינה מאפשרת לקורא להתמודד עם הבנת הטקסט. אביא להלן רק דוגמאות מעטות מתוך רבות שבהן היו חילופי הנוסח משמעותיים אילו הביאם¹; דבר זה אמור בגרסות שנדפסו באסופות האחרות, ואי־אפשר לנחש מהי התרומה של כתב־היד שהשתמש בו המהדיר לצורך חילופי הנוסח, שכן אין

¹ מראי־המקום לפי החלוקה שבפנים הספר: פסקה ה הערה 2, ו 3, כ 1, מו 1 (הפסקה מובנת רק על־ידי התוספת "באור האמת"), נ 1 ו 2, נה 2 ו 10, עד (הרבה הערות ולא הביא אף נוסח), פו 5 (מביא נוסח "ללבושיה", שאני תיקנתי על־פי דעתי ואצלו היה כנראה בכתב־יד (?).

המהדיר מציין בחילופי הנוסח מנין הם באים, אם מהנדפס באסופות השונות או מכתבי-היד. פעמים תיכן המהדיר גרסות מדפוס ראשון בלי לציין זאת, ובעיקר אמור הדבר במלים בודדות; לתמהוני נתקלתי גם בגרסה שצונורה מדעת, כנראה בשל חריפותה.¹ תרומה חשובה של מהדורת קאהן היא ב"העותו" לחלק את הדרושים באופן ברור. הדפוסים הקודמים הביאו את כל התורות ברצף אחד ללא הפסק בינותם, ודבר זה איפשר השתמטות מהכרעה בהבנת הטקסט, שכן האינטגרציה בין חלקי הדרוש סמויה לפעמים, ואף-על-פי שחלקים שונים של הדרוש נסמכים על פסוקים שונים, אין החלקים מהווים, למעשה, אלא דרוש אחד. נראה לי שבכמה דרושים נכשל קאהן בראיה בלתי נכונה של הרציפות הפנימית וחילק במקום שלא היה צורך לעשות זאת.² מה שהנחה את קאהן בחלוקתו היה קודם-כול שיקול-דעתו ולא-ידווקא קדושת החלוקה שבאסופות האחרות (בעיקר ב"אור תורה"): הוא המשיך את הדרוש גם במקום שלא היתה לו אס-מכתא לכך מן האסופות האחרות. על-כן יש טעם ובסיס משותף לדיון שאני מעלה כאן.³ הוצאת אוצר חסידים—ליובאוויטש, ההדירה את הספר "מגיד דבריו ליעקב" בתוספת "אור תורה" לכבוד מאתיים שנה לפטירת המגיד הגדול. הקדמת המו"ל אומרת שהספרים נסדרו מחדש והוגהו על-פי ההוצאות הראשונות וחלק מ"ליקוטי אמרים" (הוא "מגיד דבריו ליעקב") שהיה לפנייהם בכתב-יד. לא ברור מדברי המהדירים ומהערותיהם שבסוף הספר מה טיבו וגודלו של כתב-היד, ובסך-הכול מובאת הערה אחת על הנמצא בכתב-היד. שאינו בדפוסים כביכול, אלא שהערה זאת מעוררת סקרנות משום שהיא מתייחסת אל ההקדמה של ר' שלמה מלוצק לספר "מגיד דבריו ליעקב". המהדיר של הוצאה זו מספר שבכתב-היד שלפניו נוספו מספר מלים בדברי ר' שלמה: "ואף בגלות המר הזה ובארץ טמאה הזאת"— שאינו נמצאות בדפוסים מחמת יראת הצנזור.⁴ מה שעולה מהערה זו הוא, קודם-כול, שלפני מהדיר הוצאת חב"ד היה כתב-יד של הספר עם ההקדמה של ר' שלמה, דבר שלא ידענו על קיומו כלל. כל מה שנמצא עד היום בכתב-יד מתייחס לתורות המצויות, אם מעט ואם הרבה, גם באסופה של "מגיד דבריו ליעקב", אבל על ספר מגיד"ל בכתב-יד (גם אם אינו שלם) ועוד ההקדמה— לא שמענו,⁵ וחבל שהמהדירים לא סיפרו לנו מה היה לנגד עיניהם. יתר-על-כן: לא ראיתי בגוף הטקסט או בהערות כל התייחסות לכתב-היד!

כותב ההערות שבסוף הספר, ר' יהודה לייב גראנער, מעיר בכמה מקומות, שיש לו ספק "שייכות הדרשה לכאן" ו"צריך עיון". אילו היו הערות אלו באות מתוך שיקול

קס 1 (חסר נוסח חשוב להבנת הטקסט, הנמצא ב"אור תורה"), קג 1 (נוסח חשוב ומשלים את הבנת העניין מ"אור תורה" ומ"אור האמת"), קיב 1 (נוסח חשוב מ"אור האמת").
¹ בספר פנימה פסקה סא הערה 6. הכתוב אומר: "ועיקר בריאת העולמות היה בשביל תענוג זה הוא נקרא כלה ואנחנו עמה מחוברים וכו'". קאהן נקט בנוסח: "ואנחנו עמו מחויבים" לפי "אור תורה" (דפוס ראשון: "ואנחנו עמו המובחרים"), והשמיט: "יהוא נקרא כלה"!
² והרי כמה דוגמאות להבדלים בחלוקת הדרושים (הפירוש בספרי ממק את הקשר ביניהם): פסקה טז (מהדורת קאהן כד-כה), לו (עב-עג), לח (עה-עו), קמד (קצה-קצו), קנב (רי-ריא), קסח (רלג-רלו).
³ דוגמאות לכך שקאהן נהג לפי שיקול דעת פנימי: בספרי פסקה פב הערה 1 (אצל קאהן פסקה קכו), קכג 2 (קעג).

⁴ אבל נוסח זה אמנם נמצא בנדפס, וההערה אינה מובנת.
⁵ אולי הוא כתב-יד דומה למה שיש בידנו בשם כ"ג? ראה פרק ב'.

הדעת היתה בהן ברכה, אבל "הספק" בשייכות בא בשל העובדה שבספר "אור תורה" באים שני חלקי הדרשה במקומות שונים, לפי שהחלקים נסבים על פסוקים שונים, והרי לך טענתי מלכתחילה, שמהדורת "אור תורה" של כתיבי המגיד היא מכשלה המעוותת עיני חכמים. ההערות בסוף מהדורת חב"ד הן ספורות מאוד ונסבות בעיקר על מראי מקום בכתבי חב"ד, המזכירים את דברי המגיד: המלאכה נעשתה במהירות, כפי הנראה, כדי לסיים את הספר ליום ההילולה.

כשהכנתי מהדורה זו לרפוס טרם היו, כמובן, המהדורות האחרונות שהזכרתי בנמצא, והופעתן היתה לי אתגר בדיעבד להתמודד על תפיסות היסוד של טקסט מתוקן ועל הבנתו, מה עוד שכוונתי העיקרית בהוצאה זו היתה להתמודד על הבנת הטקסט. הספר "מגיד דבריו ליעקב" נחשב במסורת החסידית כספר הבלתי מובן ביותר (ויש לשער שמשום כך באה מהדורת "אור תורה" לפרק את הדרשות על-פי פסוקיהן כדי לקרב את התורות למבנה האפוריסטי ולעשותן נוחות ללמידה וזכירה) ובמידה רבה של צדק. הדרושים של המגיד אמנם אינם "למדניים" במובן הקלאסי, ואין הם עמוסים שקלא וטריא דוגמת כתביו של ר' יעקב יוסף מפולנא, שהיה אף הוא מתלמידי הבעש"ט, אבל הם עמוסים רמזי קבלה המשתעבדים לאוריינטאציה חדשה במחשבה החסידית. פירושו של דבר, שאין די בידיעת המפתח הקבלי כדי להבין את הכיוון של המחשבה החסידית, אם כי ידיעה זו היא תנאי להבנת התורות. הקבלה היא כאן בעצם אלמנט ספרותי הבא לשמש עולם רוחני חדש בעל אוריינטאציה ערכית משלו, ונחוצה דקות ההבחנה בין הרמז הטכני-קבלי ובין המעבר ממנו אל ההיגד החסידי, שהוא המבוקש בדרשה בכללותה. המגיד ממזריטש יצר מעין אקדמיה בוואהליניה, שבה התרכזה אינטליגנציה, שגם היתה למדנית וגם נשאה נפשה אל הבנה מחודשת של עולמה הפנימי ואל ביטוי הריטואלי; כאן ימצא גם הסבר להיווצרותה השופעת של ספרות ה"הנהגות" שטרם נחקרה, למעשה, כז'אנר ספרותי-סוציולוגי. אולם בשעה שצמצום העקרונות החסידיים כפי שבא לביטוי בספרות ה"הנהגות" היה שווה לכל נפש, נשארה עדיין הספרות הדרשנית בחינת ספרות לעלית חברתית, ובמיוחד נכון הדבר לגבי תורתו של אבי האסכולה העיונית של המאה השמונה-עשרה, המגיד ממזריטש. גם מי שרשם את תורת המגיד² העיר פעמים אחדות שלא הבין את העניין, ובדרך-כלל אמורים הדברים במעברים בין חלקים שונים של אותו דרוש, משמע, כשהאסוציאציה המוליכה מחלק אחד למשנהו לא נראתה חד-משמעית. הקשיים האובייקטיביים שסתמו במידה רבה את הגולל על הבנת תורת המגיד, מהווים בלי ספק אתגר לחוקר המודרני הרואה עצמו מחויב כלפי הדברים לפני ולפנים, ואינו יכול להסתפק ב"התרשמות שבקדושה" מחשיבותן של תורות מסוימות. עליכן ראיתי חובה לעצמי להוסיף למהדורה הביקורתית פירוש, שיחשוף את תשתית הפשט שבתורות המגיד, יבהיר את הקשרים בין חלקי הדרוש עד כמה שהדבר נחוץ, וידיגיש את המגמות החסידיות העולות מתוכו. זאת, תוך פענוח האלמנטים האינפורמטיביים הבסיסיים הקשורים במקורות המובאים שם. ברור שנקטתי בלשון מודרנית צורך קירוב

¹ לדוגמה, פסקה ח בספרי: "ודוד המלך אמר אני מעורר השחר"; המעיר טוען שהקטע מ"עושי מלאכה במים רבים" עד הסוף "צריך עיון שייכותו לכאן", וברור שלא הבין את הקשר. פסקה נה בספרי: "ויסעו ממרה"; המעיר כותב, שהקטע "ותשב בפתח עינים" לא נמצא באו"ת כאן ולכאורה צריך עיון שייכותו לכאן!

² ר' להלן, פרק ב'.

העניין והשלכותיו אל הטרמינולוגיה ומערכת הערכים המובנת למשכיל בתחום מדעי הדת של ימינו. כשלעצמי תפסתי את המושג "פירוש" במובנו הרחב ביותר, שכן "פירוש" במובנו הלשוני הצר אין בו כדי להיבנות ממנו. הסיכום הפרשני יש בו די אלמנטים להזין בו את התאוריות הכלליות של תורת המגיד שלא הבאתין כמסה בפני עצמה בכרך זה, ואני מקווה להביאה בעתיד במערכת דיונים יותר רחבה ובצורה מונוגראפית. מטרתו של הפירוש היא אפוא בחינת שורשי הצמיחה של המחשבה החסידית וחשיפתם של יסודות חברתיים ואינטרסים בני-זמנם, שהדרושים משמשים להם תעמולה. זה זמן רב שהמחקר במיסטיקה היהודית פסק לראות את המערכת האבסטרקטית של דרכי החשיבה כעומדת ברשות עצמה; הפונקציה החברתית שהיא מילאה והגוונים השונים של תעמולתה נראים היום כחלק בלתי נפרד של מחקר משמעותה. ואם כך הדבר במיסטיקה היהודית בכללה, אינו דין שיובלטו יסודות אלה בספרות החסידית? ברור שבמסגרת של פירוש אפשר להיזקק רק לרמזים לעניין זה. אין צריך לומר שהצבעתי במידת האפשר על עקרונות החשיבה של המגיד, הן הסטרוקטוראליים הן אלה הנוגעים למערכת הערכית החסידית.

המקורות הספרותיים שהמגיד ממזריטש בונה עליהם את דרשותיו הובאו במידה שהם נזכרים באותן פסקות המצוטטות בפירוש. נטלתי את הפסקות שנראו לי כמוליכות את הדרוש, או כאלה שהיו קשות להבנה בשל בעיות סינטאקטיות או בשל עומס הסימבוליקה הקבלית שבהן.

בהבאת המקורות ביקשתי אחר הקדומים ביותר המוזכרים פורמולה זו או אחרת, גם אם נראה שהמגיד הביאם ממקור מאוחר יותר המצטט אותם. במקרה שההבאה אינה מדויקת ציינתי בפירוש: "ע"פ כך וכך". המקורות באים מכל שדה הספרות היהודית: תלמודים, מדרשים, קבלה, פילוסופיה וספרות המוסר.

הטקסט שעמד לנגד עיני ושימש בסיס למהדורה זו היה דפוס ראשון של הספר, קוריץ תקמ"א, שההדירו ר' שלמה מלוצק, תלמידו של המגיד ממזריטש². הכנסתי שינויים בגוף הטקסט בשני מקרים: (1) כשבכתבי-יד או באסופות האחרות היה נוסח שונה, בעל משמעות אחרת, המבהיר את העניין במקום שהנוסח ב"מגיד דבריו ליעקב" נראה לי משובש; (2) כשבכתבי-יד או באסופות האחרות של תורת המגיד ממזריטש היתה תוספת הנראית הכרחית להבנת העניין. במקרה זה ראיתי לנחוץ להוסיף לגוף הטקסט ולא להסתפק בציון חילופי הנוסח בהערות. במקרים בוודים תיקנתי את הטקסט מדעתי. בכל המקרים ציינו בהערות השינויים מן הנדפס בדפוס ראשון.

בדרך כלל השארתי את הכתיב החסר שבדפוס ראשון ומילאתי רק במקומות הכרחיים. כמו-כן הבאתי טקסט מפוסק המקל על הבנת מבנה המשפט.

עולם החסידות יצר לעצמו לא רק מערכת ערכים חברתית ועיונית משלו, אלא — כפי שקורה הדבר מתוך הגיון פנימי — גם דרכי ביטוי משלו, הן סגנוניים והן לשוניים. המערכת הלשונית הזאת לא נחקרה עדיין. מפתח המושגים והמונחים שהבאתי כנספח לספר עשוי לשרת גם תחום מחקר זה. המפתח נועד מלכתחילה לעזור למעיין למצוא נושא מבוקש, בחינת אינדקס של העניינים; אבל לא הסתפקתי בהצגת המושגים, אלא הבאתי גם את כל צירופי הלשון הקשורים לאותם מושגים. מצירופי הלשון ניתן ללמוד

¹ דברים מורחבים ברוח זו יראו אור במבוא למהדורה האנגלית של ספרי 'החסידות כמיסטיקה' העתיד להופיע.

² ר' להלן, פרק ב'.

שהגות יוצרת לעצמה גם מרחב לשוני חדש העשוי לבטא את מלוא רוחב הגוונים שלה. מושגים קבליים רבים וכן פורמולות פילוסופיות קיבלו משמעות חדשה ונצטרפו למט" בעות לשוניים חדשים. למשל, מוצאים אנו כאן וריאציות רבות למושגים: שכל, השגה, תענוג (ההשגה הוא עולם התענוג, תענוג מובדל), זמן (בא לזמן, נתלבש בזמן), דיבור (מלביש עצמו בדיבור), עולם העקודים (שהשכל עקוד ומצומצם בו), מחשבה (החיות הוא אחד עם תחילת המחשבה אחדות פשוט, עליות במחשבה), השתנות (כל דבר שבעו" לם שמביאים אותו לשרשו יכולים לעשות בו השתנות), התפשטות (התפשטות גדול, התפשטות גמור), קטנות (זורקים את האדם לקטנות, שורה בקטנות), צמצום (מצמצם את שכלו, זוויות מרמזות לצמצום כי העיגול מרמז לדבר שווה לכול), הסתכלות (הסתכלות כלי למחשבה, הסתכלות עיונית) כוח הרוחני, כוח הראות וכו' וכו'.

בעיקר מעניינים השמות המופשטים (חלקם הגדול בבניין התפעל), שזכו לעמוד בראש אוצר מלים וצירופי לשון חדשים המייצגים סגנון היגדי, כמו: "הסתכלות כלי למחשבה", "אדם הוא תחילת המחשבה", או ניסוחים דומים שאמנם יש מאחוריהם יומרות לנסח אמיתות עיוניות חדשות.

כאמור, יכול מפתח זה לשמש ראשית תשומת-הלב למישור הלשוני של הספרות החסידית למי שיחפוץ להעמיק בו חקר. גראה לי שרובם של צירופי הלשון המעוררים תשומת-לב הם מחידושי של המגיד ממזריטש, היינו, לא קיבל אותם לא מהקבלה ולא מדור ראשון של חוג הבעש"ט. הרבה ערכים לשוניים אבסטרקטיים באו לו למגיד מהפילוסופיה של ימי-הביניים (בעיקר מתרגום י' תיבון), אלא שעברו עליהם גלגולים לא רק בתוכנם האידיאלי, אלא גם בצירופים הלשוניים החדשים שבהם הם משובצים.

ב. כתבי-יד ורפוסים של אסופות אחרות מתורת המגיד — מסקנות ספרותיות על דרכי כתיבת תורתו ועריכתה

כ"א שהוא כתב-היד החשוב והגדול ביותר שהגיע לידי מתורת המגיד¹ מכיל ר"ב דפים שהם העתקה מחיבורו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב. ברובן של התורות יש דיוק בתיאור הדרך שבה הגיעו תורות רבו המגיד ממזריטש לידיו: מהן שרשם בעצמו בעוד רבו בחיים, מהן שרשם אחרי מות המגיד והוא מעיר מדי פעם ששמע אותן בעצמו או שהעתיק מכתבי-יד מורו. ברור שלפני עורך כתב-היד ומעתיקו בצורה זו שלפני היו כמה קונטרסים בכתב-היד של רל"י עצמו, והעורך הציג בראש כל קונטרס את הדברים בצורה הבאה:

1. בעז"ה אתחיל לכתוב חידושים בשם הרב המאה"ג [המאור הגדול] החסיד הקדוש יאמר לו מוהר"ר לוי יצחק בר' [ברדיטשוב] (מ, ב).
 2. בשם הרב המאה"ג הגאון דק"ק זעלוחי' (עג, א).
 3. בשם הגאון אב"ד דק"ק זעלוחוי (קלט, א).
 4. בשם הרב אב"ד דק"ק זעלוחוי (קמה, א).
- עד לדרך מד של כתב-היד מופיע המגיד ממזריטש בברכת החיים (ש"ן = שיחה נצח), ונראה שמשום כך הציב עורך כתב-היד חלקים אלה בראש. בהמשך נזכר המגיד בברכת המתים או ללא ציון כלל, ונראה שרל"י רשם את הדברים לאחר פטירת מורו.

¹ כתב-יד פרטי שצילמו בידי. להערכתי זוהי העתקה של המאה השמונה-עשרה.

- בדף יט ע"ב יש הגהה על דרשת הפסוק "וירכב אותו במרכבת המשנה", ובסופה "כן הגיה מכ"י אחר", ונראה כעדות המעתיק. רל"י מעיר בכמה מקומות:
1. כך הבין הכותב מדברי מוריגו ורבינו קדוש וטהור (נג, א).
 2. חידושים ממו' מה שאמר בחודש אלול תקל"ב (קיב, א).
 3. וביאר מורי ביותר (ענין תקיעת שופר, דף קטז).
 4. מפיי מורי עצמו (קלב, ב); שמעתי מפה קדוש אדמו"ר (קסב, א).
 5. ושמעתי מאמו... ושאלתי לאמו... ופעם אחת שמעתי מאמו... אמר אדמו' (קלג, ב — קלה, ב).
 6. ונ"ל [ונראה לי] לוי כי זה הוא האמת (קלד, ב).
 7. ע"כ מכתיבת מורי עצמו [כך!] (קלו, א).
 8. מזמור זה ק"ז תיקון החסיד מוהר"ר ישראל בע"ש זלה"ה לומר בכל עש"ק קודם המגחה...¹ (קלו, א — קלח, ב).
 9. כמבואר בדרשים אדמו' הגאון החסיד ז"ל (קלט, א); כנוצר כמה פעמים בכתבי אדמו' הגאון ז"ל (קנו, א).
 10. כן העתקתי (קעו, א).

כתב-יד זה הוא בלי ספק העריכה העשירה ביותר של כתבי המגיד ממזריטש שהגיעה לידינו. הספרים "כתבי קדש", "אור האמת" ו"שמועה טובה" הם חלקים של כתבי רל"י מברדיטשוב שנדפסו בזה אחר זה כהשלמות מתוך מה שנמצא בכתב-היד הזה. כמאה דרושים המופיעים בכתב-היד שלפנינו — ואינם נמצאים בדפוס מגד"ל — נדפסו ב"כתבי קדש" (וארשא תרמ"ד), וכמאה דרושים נוספים נדפסו ב"אור האמת"² (הוסיאטין תרנ"ט). מה שמעניין הוא, שקבוצות שלמות של דרושים כסדר הופעתם בכתב-היד נדפסו ב"כתבי קדש", ולעומת-זאת קבוצות שלמות כסדרן בכתב-היד שלא נדפסו שם ראו אור אחר-כך "באור האמת". בשער הספר "אור האמת" נאמר בפירוש שאלו תורות של המגיד, ש"כתבם עלי ספר תלמידו הגאון אור ישראל וכו' מו"ה לוי יצחק זצוק"ל בעהמח"ס קדושת לוי האבד"ק בארדיטשוב".

המו"ל, נכדו של ר' צבי מיאמפאלא, מספר בהקדמה לספר, שסבו היה תלמיד רל"י מברדיטשוב, והעיד שלרל"י "היה תכריך כתבים אשר כתב לעצמו זיקוקין דגור דנפקין מפום עיר וקדיש... מו"ה דוב בער המגיד הגדול ממזריטש זצ"ל... וירא תלמידו הגאון הקדוש מברדיטשוב זי"ע את האור כי טוב ואת אמריו כי נעמו רשם לעצמו כל דבריו הקדושים והטהורים ואא"ז [ואדוני אבי זקני] בהיותו אוהב וחביב לרבו הגה"ק בעל קדושת לוי זצ"ל מסר אליו רבו הכתבים שיעתיקם לעצמו וכן עשה אא"ז והעתיקם מעצם כתי"ק של הה"ק בעל קדושת לוי זצ"ל ואחרי אשר נשלמה מלאכת הקודש

¹ ר' מאמרי "פירוש הבעש"ט למזמור ק"ז, מיתוס וריטוס של ירידה לשאול", תרביץ מב, חוברת א-ב (תשרי-אדר תשל"ג), עמ' 154-184. וכן נדפס מחדש כנספח לספרי 'החסידות כמיסטיקה' מהדורה שלישית מורחבת — תשמ"ח.

² על "אור האמת" כתב דובנוב: "בדקתי ומצאתי שרוב החידושים מהרב המגיד אינם חדשים אלא לקוחים מספרי המגיד 'מגיד דבריו ליעקב' ו'אור תורה', מצוואת הריב"ש' ושאר ספרים. אפשר שכמה ליקוטים ממקור קדמון נמצאו בכתב יד שנשרף, אבל יותר קרוב להדאי שהמו"ל לקט מספרים שכבר נדפסו בשינוי הסדר ובהוספות משלו והעיד עליהם שנמצאו בכ"י ישן' (תולדות החסידות, תל-אביב תש"ד, נספח: בחינת המקורות לתולדות החסידות, עמ' 396). דובנוב לא הבין את הבעיה הספרותית של עריכת כתבי המגיד, וסבר שמה שנדפס מאוחר הוא מזויף. ר' בהמשך דברי.

העתקת הספר מהחל ועד כלה השיב עצם הכת"י למרוו הקדוש זי"ע, ואחרי פטירתו היה שרפה גדולה בברדיטשוב ונשרפו הכתבים בתוך ביהמ"ד שלו, ורק בבית אא"ז זצ"ל היתה לפליטה והברכה הזאת אנכי נותן לפניכם היום". עדות זו אומרת שאת כתב-היד המקורי של רל"י לא נראה עוד כיוון שנשרף, ואפשר שמה שיש בידי כ"א הוא ההעתקה הנזכרת של ר' צבי מיאמפאלא¹. אין המו"ל של "אור האמת" מזכיר שכבר נדפסו תורות מתורת המגיד לפני ספר "אור האמת"; אין הוא מזכיר לא את "מגיד דבריו ליעקב" ואף לא את "כתבי קדש", שהוא קונטרס שבא ללא ספק מאותם כתבי-היד של רל"י מברדיטשוב. בהסכמה של ר' ישעיה מושקאט מפראגא ל"כתבי קדש" נאמר, שמקורם של כתבי הקודש "נבעו" מהמגיד מקוונץ, והעתיק אותם תלמידו (?) מתוך גנוי אוצרותיו. מביא הקונטרס לבית-הדפוס, משה הכהן חתן המגיד מקוונץ, מספר דברים נוספים: הוא מספר שיש באמתחת המגיד מקוונץ חיבורים ישנים מאת הבעש"ט, המגיד ממזריטש ורל"י מברדיטשוב, "ואחריהם רגל רביעי בקדש... המגיד מקוונץ זצלה"ה, וכל ימיו לקט ואסף אמרים טהורות אמרות ה' מה ששמע בעצמו בעמדו לפני אבותיו הגאונים הנ"ל בפרד"ס הן מה שהשיג כתבי קודש מהם הכל חקק בספר למשמרת ואף דבוריו ומאמריו הקדושים דברי חמודות ורזין דאורייתא ג"כ חקק תמיד לו למזכרת כי כן דרכו בקודש, ולפעמים הסתיר שמו מהם לטעם הכמוס עמו הפליא עצה ואחד אל אחד קרבם ושם באוצרותיו. והכתבי קודש הללו נמסרו לידי עודני בעיר מולדתי מידי תלמיד הרב זצ"ל אשר העתיק אותם מתוך הכתבים הנ"ל כנראה מן הספר במאמר על הפסוק באין מליץ יושר ושם נכתב בזה"ל ואני אומר וכו' והוא המאמר עצמו הנאמר בספר עבודת ישראל על פסוק הלז ועוד כמה מאמרים רובו ככולו המה דברי הרב המגיד [מקוונץ] זצלה"ה כאשר יעידו עיני המעיין, והכתבים הללו מונחים ת"י [תחת ידי] זה זמן כביר. ובמשך הזמן רבים וכן שלימים בצפותם הכתבי קודש הללו נכספה וגם כלתה נפשם מי יתן איפו במכבש הדפוס למען יפוצו מעיינות החכמה חכמת אמת חוצה. אף כי לפעמים מאד עמקו הדברים החקוקים בספר הלז עמוק מי ימצאנו עכ"ז יוכלון למצא מרגוע לנפשו איש לפי שכלו אם מעט אם רב... והספר הלז קראתי כתבי קודש כי כן נמצא כתוב על הספר בהעתקה ראשונה ומסתמא שם גדולים הוא".

מן האמור לעיל אינו עולה שהמגיד מקוונץ כתב בעצמו את דברי המגיד ממזריטש, אלא שאסף כתבי אחרים שרשמו תורות רבם, אותן תורות שמקצתן שמע אף הוא בהיותו אצל המגיד ממזריטש. "דברי החמודות" שחקק לו למזכרת בלי להביא שמו עליהם מטעמים כמוסים, אינם מתייחסים דווקא לתורת המגיד. מכל מקום, אינו נראה לי שבקונטרס "כתבי קדש" יש רשימות שאינן משל ר' לוי מברדיטשוב, אף-על-פי שיש דרושים אחדים שנדפסו שם שאינם בכתב-היד שלפני. אבל אפילו בין אלה יש דרושים בעלי סגנון מובהק של רל"י, כמו למשל סדרת ה"שאלתי למורי" או "שמעתי ממורי" המפורסמות הנמצאות ברובן בכתב-היד, אלא שב"כתבי קדש" נוספו בדפים נפרדים (יב, א; יט, ב) עוד שתיים שאינן מצויות בכתב-היד. לעומת-זאת יש בכתב-היד שורה ארוכה של שאלות ותשובות מסוג זה (קלג, ב ואילך). אין ספק לגבי זהות הכותב: בשני המקרים הוא רל"י מברדיטשוב.

כל הנדפס ב"כתבי קדש" מדף ז ע"ב עד יא ע"ב בא כסדרו בכתב-היד תחת הכותרת

¹ אין בידי להוכיח שאין זאת העתקת משנה, מה עוד שיש בה גם הרבה שיבושי העתקה.

"בשם הרב המאה"ג הגאון דק"ק זעלחוי" (עג, א—פד, ב), אלא שב"כתבי קדש" אין הכותרת מופיעה. וכן הנדפס שם מדף יט ע"א עד כב ע"א כסדרו בכתב-היד מדף קלב ע"ב, שבו מתחילה באמת חטיבה חדשה של דרושים ("דע כי מתנת חנם...") עד דף קלו ע"א שבו מתחיל פירוש מזמור ק"ו של הבעש"ט. בדיקה זו מראה שבאוצר המגיד מקוונץ היו קונטרסים מתורת המגיד שכתבם רל"י, והקונטרסים מתאימים למה שמצוי בכתב-היד שלנו. בדף יד ע"ב של "כתבי קדש" יש דרוש המתחיל במלים: "וישב יעקב בארץ מגורי אביו", והשאר המהדיר מקום ריק, ולמטה בדף הערה: "כאן היה כתוב דברים סתומים וחתומים ולכן לא העתקנוהו והשארנו המקום חלק". בכתב-היד שלפנינו מופיע הדרוש בשלמותו בשני קונטרסים שונים (סב, א—סג, א; וכן קמא, ב—קמב, א). כמו-כן בחלק השני של "כתבי קדש" יש דרושים שאינם מצויים בכתב-היד שלפנינו. מכאן ברור, שלא כל מה שכתב רל"י נמצא תחת ידו בכתב-היד. אפשר להניח שכתבי-יד, או קרוב לוודאי העתקותיהם, שנעשו בידי ר' צבי מיאמפאלא, באו לבית הגנזים של המגיד מקוונץ דרך בניו ר' משה ור' אברהם דוד בעל "דעת קדושים", שבידוע למדו אצל רל"י, ומהם נדפסו ב"כתבי קדש". נראה שקבצים דומים—אף הם מכתבי רל"י—היו בידיו של ר' משולם פייביש מזבארז', החוזר ומזכיר "כתבים שהגיעו לידי" ¹ מכתבי המגיד ממזריטש. ומה שמצטט משם על המשנה: "הבנים יוצאים בקשרים" נמצא אמנם בכי"א וכן ב"ליקוטי יקרים" ². גם פה יכול להיות שהקשר בין הכתבים של רל"י ובין ר' משולם היה באמצעות ר' צבי מיאמפאלא, שכן מורו של ר' משולם היה ר' מיכל מזלוטשוב שישב בסוף ימיו ביאמפאלא. כדאי להעיר כאן, שחומר רב—כולל קטעי ה"שאלות למורי"—שנדפסו ב"כתבי קדש", נמצא גם בכ"י 3282 של הספריה הלאומית, מהכתבים שאצל ר' חיים חייקא מאמדור. בדיקה קדומית של כתב-היד מראה שהוא מכתבתו של רל"י שהיה בבית רח"ח מאמדור, כפי שקרה הדבר ב"כתבי קדש", שלא היה אלא העתק כתבי רל"י בבית המגיד מקוונץ ³.

הספר "ליקוטי יקרים" שנדפס כבר בשנת תקנ"ו היה האסופה השניה לאחר "מגיד דבריו ליעקב", שנדפסה מכתבי המגיד ממזריטש, ואף היא מוצאה ללא ספק מכתבי רל"י שהיו תחת ידי משולם פייביש מזבארז' והעתיקם בעצמו, כנאמר בשער הספר ⁴.

¹ ר' להלן.

² למברג 1864 דף ד ע"ב.

³ בספרי "החסידות כמיסטיקה" (ירושלים 1968) הסתמכתי הרבה על כתב-יד זה, והצבעתי על הדמיון בין הדברים בכתב-היד ובין "כתבי קדש", אבל מה שנתברר לי עכשיו לא היה ידוע לי אז, והוא שבעל המסורת של תורת המגיד הוא רל"י מברדיטשוב.

⁴ ר' עדותו של ר' משולם פייביש בספר "יושר דברי אמת" (מונקאטש שנת דרך אמת לפ"ק): "... ואני לא זכיתי רק לראות פני תלמידו [של הבעש"ט] האלהי ר' דוב בער זלה"ה ואח"ו [ואי חר זה] באו אלי כתבי קודש מדברי קדשו המלהיבים לב החרדים לעבודת הש"ת באמת...". (י, ב); "כי בלתי יראה ופחד בלב אין זה רק חיצוניות אהבה כמבואר בכתבים של הרב מו"ה דוב בער זלה"ה ה"ה [הלא הם] ת"י [תחת ידך ?] זיל קרי בהם" (טו, ב); "ולא רציתי להאריך בענין זה שראוי להאריך רק הם בכתבים הנ"ל שהעתיקם התורני מר"ה דוב בער ג"י ובודאי יתנם לך לעיני בהם" (טו, ב). "המעתיק" של כתבי המגיד היה "התורני" דוב בער, אבל אין הוא מציין אם העתיק ממי שרשם את הדברים לראשונה או מהעתקה); "ויכלל זה יהיה בידך אף שבדאי אתה בעצמך מבין זה, רק מחמת שנתגלו כתבים אלו של הק' מר"ה דוב בער ז"ל הנ"ל לכמה אנשים" (טז, א); "וכתוב בכתבים חדשים שהגיעו לידי...". (טז, ב); "ותבין שהכ"ה נבנים הנ"ל הכל מדברים מאיש קדוש מופשט כמ"ש הרב ז"ל בכתבים חדשים שתי" על משנה

זו בלבד שהעתיקים, אלא גם ערך אותם, והזכיר בעריכתו את העובדה שהספר "מגיד דבריו ליעקב" (או כפי שנקרא במסורת החסידים "ליקוטי אמרים") כבר נמצא בדפוס, ואף הפנה את הקורא לכמה מן התורות שכבר נדפסו שם: "עיין בליקוטי אמרים" או "נדפס בספר ליקוטי אמרים". אי-ההבנה בקריאה במהדורה זו נוצרת בעקבות העובדה שהתורות המובאות משם המגיד באות פעמים הרבה בגוף ראשון של מי שרשם את הדברים לראשונה, ואותם מצא ר' משולם פייביש בכתב-היד של רל"י; כגון ההערות: "כך שאלתי למורי" או "כך שמעתי", "ואכתוב עתה מה ששמעתי להבין מאדומ"ו" (בדפוס: "מאדם" — והוא טעות קריאה!). לעומת-זאת באים ב"ליקוטי יקרים" קטעים ובהם תורות שאף הן בגוף ראשון נאמרו, והן תורותיו של ר' משולם פייביש, ששמע משם מוריו ר' מיכל מזלוטשוב או ר' מנחם מגדל מפרמישליאן¹; וכמובן, שני ה"אני"ים שונים הם זה מזה. במיוחד ראוי לציון דרשה אחת של המגיד שברור לגמרי לפי סגנון הדברים שרושמה היה רל"י (דפוס למברג תרכ"ה י, ב). שם כתוב: "ואכתוב הלשון ששמעתי אף שאינו מובן לי וזהו סוד שנקרא מדת המלכות חותם... וכתבתי זאת אף שאינו מובן לי ושמעתי ג"כ פירוש על צרוף חומה ונלאתי לכותבו כי אינו מובן לי כלל וה' יתן חכמה". דברים כיוצא באלו נמצאים מספר פעמים בכ"א.

עריכה זו של כתבי המגיד ב"ליקוטי יקרים" — אף-על-פי שאינה העתקה גרידא של תורתו כפי שנמצאה בכתב-יד של רל"י — היא חשובה משום שבאה להשלים תורות של המגיד שלא נדפסו (מלבד דרושים בודדים) באסופה הראשונה — ב"מגיד דבריו ליעקב". לעומת-זאת הקונטרס "כתבי קדש", וכן משלימו הספר "אור האמת", הם העתקות של כתב-יד של ר' לוי יצחק ללא עריכת יד שניה וללא התחשבות במה שנדפס כבר במגד"ל או ב"ליקוטי יקרים", אבל אלה ספרים "ראשונים" ולא "יופיים" כפי שסבר דובנוב. אלמלא ספרים אלה — "כתבי קדש" ו"אור האמת" שציינו את המקור שממנו באו הכתבים, כלומר ר' לוי יצחק — לא היינו יודעים זאת על-פי מגד"ל ועל-פי "ליקוטי יקרים". ברור שכ"א עזר לפענח את התעלומה.

[שבת סו, ב] הבנים יוצאים בקשרים... " (יו, א); "ולא רציתי להעתיק מהדרושים שתי" בכתבים של מו"ר דוב בער זלה"ה כי הם גדולים ועמוקים וכל דבר צריך לביאור גדול לשיובן היטב בלי פקפוק, ולאנשים כמותניו אין בהם מוסר רק לגדולי הערך המתקברים היטב להש"ת כמש"ל במשנה הבנים יוצאים בקשרים" (כב, ב — כג, א); "ואמר הוא זלה"ה בזה סודות נפלאות על זה [המחשבות הורות] הלא קצתם כתובים בכתבים אשר במחניכם... " (כד, א); "ובאמת כתוב הוא בכתובים החדשים שתי" מהרב ר' בער זלה"ה שימין התפילה אם היתה רצויה... " (כו, ב); "ויבדרושים של הרב ר' בער זלה"ה בהכתבים יש שם דרוש ארוך על גנות האנשים האלו" (לב, ב).

¹ כאן כדאי להעיר שלאור תוניהם חדשים אלה יש לראות את הקונטרס "דרכי ישרים" או "הנהגות ישרות" (זייטומיר תקס"ה) של מ"מ מפרמישליאן — שרוב רובו תורות המגיד שנדפסו בקונטרס צוואת הריב"ש — כגרסה של תורת המגיד שעורכה הוא ר' משולם פייביש מזבאר'ו. הוא עשה כאן מה שעשה ב"ליקוטי יקרים", והכניס אינטרפולאציות בשם מורו מ"מ מפרמיש-ליאן. ר' בספרי "החסידות כמיסטיקה", עמ' 159—162, דוגמה לדמיון בין נוסח הדברים ב"הנהגות ישרות" ובין הנוסח ב"ליקוטי יקרים", כשהדברים הושלמו ("הנהגות ישרות") מתוך כתב-יד של תורת המגיד (מס' 1467 של הספריה הלאומית) שהיה אצל ר' שמעלקה מניקלס-בורג. לא מ"מ מפרמישליאן הוא בעל ה"הנהגות" כפי שנאמר בדפוסים, אלא ר' משולם פייביש מזבאר'ו, תלמידו, שהוסיף תורת רבו לתורת המגיד ממזריטש.

רוב התורות המובאות ב"ליקוטי יקרים" חוזרות אחר-כך ב"אור תורה" וב"אור האמת", בלא ההוספות משם רבותיו, שהכניס העורך של "ליקוטי יקרים", כמובן. לפני העורך של "אור תורה" (קוריצ'קס"ד), ר' ישעיה מדונביץ (?), היו הרבה יותר קונטרסים מכתבתו של ר' לוי יצחק (העתקה, כנראה, כפי שהיו לפני כל בעלי האסופות האחרות!) משהיו לפני עורך "ליקוטי יקרים", אלא אם-כן האחרון ערך רק חלק מהחומר שבא לידי. אם נערוך בדיקה על-פי כ"א נוכל לזהות בקלות חטיבות שלמות של דרושים כסדרם שלא היו לפני המו"לים של "מגיד דבריו ליעקב" ובעל "ליקוטי יקרים", ושנדפסו בשלמותן ב"אור תורה", אלא שמחמת החלוקה של הדרושים (כפי שהזכרתי בפרק א') והדפסתם שלא כסדרם בכתב-היד הלכה התמונה לאיבוד; בעיקר אמור הדבר בחלק מכ"א המתחיל בדף קס"ח ע"א ונגמר בסוף כתב-היד, וכן חטיבות אחרות קטנות יותר בכ"א שנדפסו ב"אור תורה" לראשונה. לא המו"לים של "כתבי קדש" ולא אלה של "אור האמת" ושל "שמועה טובה" (ורשא תרצ"ח) לא העתיקו דברים מן הנדפס — ואפילו לא מ"אור תורה", ששם היו, כאמור, הרבה דרושים שלא נמצאו לא במגד"ל ולא ב"ליקוטי יקרים" — אלא הדפיסו רק מה שמצאו לפניהם בכתבי יד מקוריים, כולם משל רל"י מברדיטשוב.

הספר "שמועה טובה" (נדפס מחדש דפוס צילום בירושלים תשל"ב בהוצאת "גנוי חסידות") הוא האחרון בסדרת המקורות שיצאו לאור מתוך כתב-ידי של רל"י. כתבי-היד שמהם נדפס הספר, משני מקורות באו: מבית הגננים של הרבי מגור ומבית המגיד מקונוניץ. המו"ל משה ליפשיץ מעיד בהקדמתו, שבספרים הנדפסים מתורת המגיד "נדפסו שם כמה מאמרים פעמים ושלוש אבל לא כן זה הספר אשר אני נותן לפניכם היום כי ממש פנים חדשות בא לכאן כי מעולם לא נדפס מאמרים אלו בשום ספר ובפרט כוונת התקיעות באריכות מרבינו הבעש"ט זצוק"ל ז"ע¹ ואף אם ימצא איזה מאמר אשר בהשקפה הראשונה נראה שכבר נדפס באיזה ספר, אבל כאשר יעיין בעניא פקחא יראה שזה אומר מן החדש הוא". בהמשך הוא מספר שקבל כתב-ידי מר' יעקב קרשנר מק"ק קשאנוב, שנכתב בשנת תקל"ד, ובו היו תורות שמחציתן נדפסו כבר באסופות קודמות של כתבי המגיד. תוך כדי הדפסה הראה המו"ל את הדברים לרבי מגור שהיה שאר-בשרו, והלה אמר לו שגם באמתחתו יש כתבים של ר' לוי יצחק שנכתבו בשנת תקל"ה². הוא צירף אפוא את שני כתבי-היד והוציא בדפוס את מה שלא נדפס מהם עד אז. בהמשך מתנצל המו"ל שאולי בכל-זאת יימצאו בחלק האחרון של הספר דברים שכבר נדפסו, כי הוא מסר את העבודה בידי "שליח". המו"ל מוסיף, שבכתב-היד שמסר לו הרבי מגור "נמצא כמה פעמים על מאמר בזה הלשון ג"ל לו"י ר"ת שמו של הרב מברדיטשוב". העדויות מתאימות יפה, שכן גם בכ"א מצינו את חתימתו של רל"י בצורה זו (קלד, ב). גם עדותו של המו"ל שאפשר שהופיעו בסוף הספר דברים שכבר נדפסו, היא נכונה: חלק גדול מהדברים שבחלק השני של הספר כבר נדפס ב"כתבי קדש". אפשר שחלק זה

¹ והכוונת הנזכרות מצויות גם בכ"ב בסופו. ר' להלן על כ"ב.

² בכתב-היד היה שם המעתיק "מאיר", ובהקדמה לספר "שמועה טובה" נאמר שהיו שני "מאיר". אחד בנו של הרל"י ואחד תלמידו, ואין ידע מי העתיק את הכתבים (לי נראה על-פי סגנון ההגהה שהיה זה תלמידו). מכל-מקום נראה, שלא רק ר' צבי מיאמפאלא העתיק כתבי מורו מכתב-היד המקורי של רל"י, אלא אם-כן הכוונה להעתקת הכתבים של רל"י שהיו כבר מונחים בהעתקה ראשונה (?).

הוא מתוך הקונטרסים שהיו בבית המגיד מקוזניץ. בחלק הראשון יש כמה וכמה דרשות שיש להן מקבילות בכי"א.

כתב-היד המסומן בספריה הלאומית בסימן 5198 8⁰, מכונה בחילופי הנוסח שבגוף הספר "כי"ב" ותואר על-ידי במקום אחר¹. הוא מכיל כשמונים דרושים שנדפסו במגד"ל וכן דרושים שנדפסו ב"ליקוטי יקרים", "אור תורה", "כתבי קדש" ו"אור האמת", וגם דרושים בודדים שלא נדפסו כלל. התורות של המגיד ממזריטש הבאות כאן, אף הן מפרי עטו של רל"י מברדיטשוב, ושמו נזכר שם מספר פעמים כדוגמת המצוי בכי"א. מדף 61א: "מהרב הגאון דק"ק זאלחוב", עד 68א, ששם מסתיים הקונטרס בלשון: "ע"כ לשון הרב" (ראה מגד"ל פסקה מח), כפי שנהג רל"י לרשום. כן נזכר בדף 79ב: "כמו שאמר הרב החסיד מק"ק זאלחוב". גם הנוסח "שמעתי ממורי זלה"ה" כפי שכתב רל"י, חוזר כאן פעמים רבות עם אותן תורות עצמן הבאות בכי"א או בדפוסים של האסופות השונות. בדף 89א של כי"ב יש כותרת "ליקוטי אמרים"², ושם תורות שרובן נדפסו במגד"ל, וגם הן מקונטרסים של רל"י. אחת מהן נחתמת בסיום האופייני של רשימותיו: "כך נ"ל ששמעתי פעם א' ודו"ק". ברשימות המקוריות של רל"י לא נזכרת הכותרת "ליקוטי אמרים", אבל נראה שבהעתקות משנה של קונטרסים שונים מכתבי רל"י — וכזה הוא אמנם כי"ב — סומנה בשם זה ראשיתם של הקונטרסים.

מכל האמור עד כה לגבי האסופות השונות של תורת המגיד יקל עלינו להבין טיבה של ההוצאה הראשונה של כתבי המגיד בשם "מגיד דבריו ליעקב" (או "ליקוטי אמרים"). הוצאה ראשונה זוכה תמיד לתשומת-לב, הן ביבליוגרפית והן רגשית, ומתקדשת בעיני המסורת של מוקריה, מה עוד שהמדובר בספר השני בלבד בתורת החסידות שיצא בדפוס, לאחר ששנה קודם לכן הופיע הספר "תולדות יעקב יוסף" (ו"ב פורת יוסף" בתקמ"א), שלא היה בו דבר מתורת המגיד ממזריטש, אלא מתורת הבעש"ט וחבריו ור' יעקב יוסף מפולנא. המהדיר של מגד"ל, ר' שלמה מלוצק, מסר לידינו בהקדמה אינפורמאציה קצרה אבל חשובה למדי באשר לדרך שבה התרקמה ההוצאה לאור של כתבי מורו המגיד ממזריטש: "והן אמת כי יראתי לגשת אל הקודש פנימה להעלות על מזבח הדפוס דברי קדשו של אדומ"ו האלקי מוהר"ר דוב בער בעהמ"ח זלה"ה כי הם דברים שעומדים ברומו של עולם ומילין לצד עילאה ימלל אשר לאו כל מוחא סביל דא. ובדבריו הקדושים רמוזים הבנת כמה מאמרים מע"ח [מעץ החיים] ומכוונת האר"י ז"ל ומזוהר כידוע לכל שומע אמרותיו הנעימים למאות ולאלפים מגדולי עולם... כי החיבור הזה הוא רק כטפה מן הים מגודל חכמתו אשר יום ליום יביע אומר...". לאחר תיאור מעלתו של

¹ ר' תרביץ (לעיל, עמ' טו, הערה 1), עמ' 160 ואילך. שם הוא מכונה כי"א. כי"ב שרובו תורות המגיד מכיל גם הרבה ממסורת בעל ה"תולדות" ר"יי מפולנא, ובסוף כתב-היד גם איגרת הבעש"ט המפורסמת לגיסו ר' גרשון מקיטוב (דף 81א), פדיון מר' ישראל בעש"ט (82ב), דרוש על הגאולה על-פי דברי האר"י על הסימנים דצ"ך עד"ש, שה"תולדות" מביאו בשם "המגיד", ונראה שהוא ר' מנחם מנדל מבאר המכונה אצלו 'הרב המגיד', ובסוף הדרוש (96ב) גם "סגולה" מיוחדת למי שאומר את הדרוש לפחות בערב פסח. הסגולה מובאת משם "בן הרב המגיד אשר נקרא בשם רבינו שמשון מגיד וצלה"ה שפתותיו דובבות בקבר" (לא מצאתי זכרו בשום מקום). בדף 97 יש סגולה ליענא בישא. בדף 97 יש סגולה נגד "אשה מצודדת", וכן "כוונת הטבילה".² אין להניח לדעתי שהקונטרסים הועתקו בשם זה על שם הדפוס הראשון של מגד"ל שנקרא גם "ליקוטי אמרים". גם הדפים הסמוכים המקדימים את דף 89א מכילים דרושים שנדפסו במגד"ל באופן רצוף, אף שאינם באים תחת כותרת זו.

המגיד ורמיוז על תורות אוטוריות שלימדו הבעש"ט והמגיד לא אבה לגלותו — הוא מתנצל באומרו, שבשל עומק העניינים מוטב היה שלא לפרסם את התורות כלל, אף-על-פי שעדות מציאותם של צדיקי אמת גם באותו דור חשובה כשלעצמה. וכך הוא כותב: "כלל הדברים שבגלל הדבר הזה לא מצאתי ידי ורגלי להכניס את עצמי בהדפסת הספר הקדוש הזה, אפילו לכתוב דברים כאלה היה רחוק מאד בעיני כי הם חכמות רמות עד דלא יכיל למלא בפומא כי הם כהררים התלויים בשערה... בשיעורא דליבא והמבין יבין וכ"ש להביא בכתב עט סופר יושר אמרי שפר". להלן הוא טוען, שהעיקר אצל המגיד היה שמתוך שעסק בתורה לשמה — לשם הדביקות — הגיע לידיעת נסתרות ול"חכמה הצפונה בלבו". נראה שדווקא עובדה זו מנעה מר' שלמה לרשום את תורת רבו; הוא חשב שמוטב שתישאר תורה שבעל-פה, שהרי ממילא לא יבינו מן הכתוב את המשמעות האוטורית. אבל נראה שלא כך חשב המגיד ממזריטש עצמו, ור' שלמה מלוצק מספר: "ופעם אחד שאל אדומ"ו זלה"ה למה אין אני כותב מה שאני שומע והשבתי לו התשובה כנ"ל, גם אמרתי כי ראיתי כותבי כתבים מקצרים מאד מכוונת אדומ"ו ולפעמים אינם מבינים וכותבים לפי הבנתם, ואמר לי אעפ"כ איך שיהיה נכתב, הכל טוב למען היות מזכרת לעבודת הבורא ב"ה, ואמרתי לו למה אדומ"ו רוצה וחושק לזה? וכך אמר לי: וכי קטן בעיניך דבר שביקש דוד המלך ע"ד אגורה באהליך עולמים, ר"ל בב' עולמות. ואעפ"כ לא רציתי לכתבן [כך!] וכל שכן עתה להעלותן על הדפוס מנעתי זה כמה זמנים מחמת כל הטעמים הנ"ל. ומה גם עתה לקוטים מממה כותבים שלקטו אחר האמרים ולא היו מסודרים יפה בלשון מסודר. ומה גם מחמת חביבתן היו מעתיקים כמה פעמים והיו משובשים מאד וחסרים באיזה מקומן. ואם באתי להגיה כחשקי ורצוני הייתי מוכרח לכתוב הכל מתחלה כחדשה, והיה קשה עלי הדבר הזה מאד". מכאן שרצונו של המגיד היה להשאיר תורתו בעולם-הזה גם אם נוסח הדברים שנרשמו משמו נראו בלתי מושלמים בעיני תלמידו ר' שלמה מלוצק, שאף סירב לכותבם על אף הפצרת מורו המגיד. ר' שלמה אינו מזכיר מי היה כותב התורות, ומן הסתם ידע יפה שהוא ר' לוי יצחק מברדיטשוב, שכפי שעולה מכי"א כתב חלק מהתורות עוד בחיי המגיד ממזריטש. כשניגש ר' שלמה שנים אחדות לאחר פטירת המגיד לאסוף את "הכתבים" כדי להעלותם לדפוס למרות הכול (אולי משום שבינתיים הופיעו כתבי רי"י מפולנא שהביא את מסורת בית-המדרש של הבעש"ט? ר' להלן), כבר מצא לפניו רק העתקות משניות, "לקוטים מממה כותבים [מעתיקים] שלקטו אחרי האמרים... והיו משובשים מאד וחסרים באיזה מקומן". אמת היא שבהרבה דרושים כתוב "חסר", וכך הדבר גם בכי"א שהוא בעיני כתב-היד המקורי ביותר שבידינו. נוסח כתב-יד זה הועתק ישירות מכתבי ר' לוי יצחק, אבל אין, כמובן, לדעת בוודאות אם אמנם רל"י עצמו הוא שרשם שהדרשה אינה מושלמת, או שמא המעתיק הראשון של כתביו, ר' צבי מיאמפאלא, עשה זאת כשהעתיק את כתב-היד של רל"י. מכל-מקום, בחומר המובא ב"מגיד דבריו ליעקב" באים ה"חסרים" באותם מקומות שבהם הם מופיעים בכתב-היד המקורי, כלומר, המשיכו להעתיקם גם בכתב-יד משניים, ומהם כנראה נולדה המהדורה של מגד"ל.

ר' שלמה מוסיף ומספר, שלאחר שראה שהחלו להידפס ספרי קבלה וספריו של ר' יעקב יוסף מפולנא, "אמרתי בודאי הוא כהיום עת רצון גדול לזכות עם ד' בדברים הקדושים כאלו וראיתי מעשה ונוכרתי גודל חשקת ורצון אדומ"ו שהיה לזה כפי דברים הנאמרים אלי כנ"ל ואזרתי כגבר חלצי ואנה ה' לידי כמה כתבים מממה כותבים והעיקר מועתק

מכתיבת יד הרב המופלג החסיד וענו הישיש מוהר"ר זאב וולף מק"ק הראנדא הגדולה דמדינת ליטא והגהתו. ומצאתי טעמים מוטעמים מתוקים מדבש אמרי נועם אשר זכרתים עוד, רק לא היו באפשרי לכותבם מהדש ולסדרם בלשון מפורר כנ"ל. ומן השמים סייעוני וזרוני לזה ונהלמה חלום בלילה אחד אני ושותפי הרבני המופלג הישיש מוהר"ר שמעון נ"י לזרו אותנו בדבר זה, כי שותפי הנ"ל זרזני לזה והפציר בי זה כמה. וברוך ה' אשר הפליא לעשות עמנו, וזכינו להשלים ולגמור את החיבור הטהור והקדוש הזה בכי טוב".

ובכן, רק לאחר שאירע "נס", ור' שלמה וידידו הישיש חלמו חלום משותף בלילה אחד, ראה הראשון רשות לעצמו להביא את תורת המגיד בדפוס לראשונה; אבל יוצא ברור מן העניין שר' זאב וולף מגרודנא כבר עסק או בהכנת מהדורה לדפוס כשבידי כמה קבצים מכתב-יד בהעתקות שונות, ור' שלמה טוען כעד, שאמנם היו אלה תורות המגיד, וחלק מהן אף זכר ששמע מפי המגיד עצמו. הוא עצמו לא עשה כנראה דבר במהדורה זו של מגד"ל אבל הוא מעיד שכתב-היד הועתקו והוגהו בידי ר' זאב וולף.

לפני כ"י 5307 8 של הספריה הלאומית בירושלים, המכונה בחילופי נוסח בגוף הספר "כ"יג". כתב-היד הוא העתקה מאוחרת של כתבי המגיד בסדר קרוב מאוד לזה שנדפס במגד"ל; ניתן כמעט לומר שזהו כתב-יד של "מגיד דבריו ליעקב" בדומה לסידורו של ר' וולף מגרודנא, אלא שכ"ג מכיל בסופו עוד קבוצת דרושים גדולה שלא נכנסה כלל למגד"ל אבל נדפסה כסדרה ב"אור האמת" (צו, א — קיד, א) וב"אור תורה" (קיד, ב — קיו, ב).

כ"יג נמסר לספריה הלאומית על-ידי מר יצחק אביגרי, והוא מעיד שהוא כתב-יד של זקן וזקנו של אביו כפי שזכר בקולופון: "הכתבים מאבי זקנו של זקני ז"ל הרב רבי אלימלך זצ"ל [נפטר בסוף המאה ה-19 למספרם 1] כתבתי לזכרון נכד נכדו של בעל הכתבים הרב זצ"ל. הרב משה רבלסקי אבד"ק קוטיץ, ה' תרע"א". כתב-היד הועתק אפוא לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה ה-19 מכמה קונטרסים בכתב-יד שבחלקם הגדול (א—צו) הם פחות או יותר כסדרם במגד"ל. בדף צו ע"א הערה בשוליים: "ע"כ [עד כאן] לקוטי אמרים"; בדף פט מתחיל קונטרס חדש ועליו הכותרת: "לקוטי אמרים"; וכן בדף צ כותרת: "ליקוטי אמרים"; לעומת זאת בדף ט ע"ב בשוליים: "ע"כ לקוטי יקרים" (משמע: צו, א—צט, ב), ואמנם נדפס ב"ליקוטי יקרים". מה שנכתב שם מדף צט ע"א עד קד ע"א נדפס ב"אור האמת", ומדף קד ע"א עד קו ע"ב שוב נמצא בדפוס ב"ליקוטי יקרים" (בלי כותרת המעידה על כך בכתב-היד) וב"אור האמת".

כ"יג הוא בלתי גמור ונפסק בדף קיו באמצע הדרוש; כמורכב הוא חסר באמצעיותו כחמישים דפים שנשרו ממנו (מדף לח עד פט), ואלו הם דפים חשובים מאוד שיכלו להיות לעזר גם בבדיקת העריכה של מגד"ל. כאמור, מייצג כ"ג אותה מערכת קונטרסים עצמה כמו במגד"ל, ולא מצינו עד כה דוגמתו בכתב-יד. יש שינוי סדר קל בהצמדת הקונטרסים זה לזה, ובתחילת מגד"ל, למשל, יש קבוצת דרושים שאינם מצויים בכ"יג, ולאחר-מכן באה שם קבוצת דרושים שמופיעה מאוחר יותר בכתב-היד. אבל, כאמור, זה יוצא דופן: רוב הדרושים באים כסדרם עד דרוש קצד בספר פנימה, אף-על-פי שפה ושם מצוי בכתב-היד דרוש נוסף שאינו במגד"ל, מה שמלמד שר' זאף וולף מגרודנא

¹ בסוגריים תוספת בכתב-יד אחר, של יצחק אביגרי, כנראה.

מצא לפניו קונטרסים מוכנים ולא שלח בהם ידו כלל, אלא חיברם — לצורך הדפסה — בסדר שונה במקצת מהאופן שבו חובר, למשל, כ"ג. אי־אפשר לדבר על עריכה בעלת מגמה עצמאית בספר מגד"ל, ואף־על־פי שר' שלמה מלוצק נראה מאוכזב למראה מה שבא לידו מכתבי־היד, לא טרח להשיג כתבים נוספים. אפשר, כמובן, שר' זאב וולף הגיח פה ושם את נוסח הדברים על דעת עצמו, שכן יש פעמים הרבה שהנוסח במגד"ל הוא טוב מהדרושים המקבילים בכ"ג או בכ"ב ובכ"א². אפשר לסכם ולומר, שר' שלמה מלוצק הוציא לאור מה שהגיע לידו בסידורו של ר' זאב וולף, כפי שהוא גם מעיד למעשה בדברי ההקדמה הנוכרים לעיל. הדפוס הראשון של דברי המגיד ממזריטש במגד"ל הוא האוסף האנונימי ביותר ואינו נושא כל רמז האומר מי כתב את התורות או מי העתיקן, ובמקומות שבהן נאמר בגוף הספר: "עד כאן העתקתי" או "כך שמעתי ואינו מובן" וכיוצא באלו הערות אישיות, אי־אפשר היה מלכתחילה לדעת אם מדובר ברושם התורות מפי המגיד או בעורכו של מגד"ל. עתה ברור מעל לכל ספק שאלו דברי הרושם הראשון ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ובין שידעו ר' זאב וולף ור' שלמה ובין שלא ידעו מי כתב הערות אלו, הביאון כלשונו מבלי להתערב או להעיר הערה כל שהיא. ר' זאב וולף גם לא ציין כותרות כפי שמצוי בכתבי־יד, כגון "ליקוטי אמרים" הבאים בראש כל קונטרס, ולא איפשר לנו לעקוב אחר יחידות הקונטרסים השונות, אלא קרא לכל הספר כולו "ליקוטי אמרים". ראינו נוספת לכך שלא נעשתה כל עריכה מכוונת בכתבי־היד שהגיעו לידי ר' שלמה מלוצק ור' זאב וולף, היא העובדה שיש דרושים בספר מגד"ל הבאים פעמיים, פעם במקוצר ופעם באריכות, ואם נחזור ונשווה את הדברים לכ"א — כתבי־היד המקורי של כתבי רל"י — נראה שהוא רשם מן התורות בשני נוסחים, בקונטרסים שונים, פעם בקיצור ופעם באריכות; אפשר שהנוסח הארוך היה פיתוח מאוחר יותר, ולמען לא ישכח רשם בראשונה את הנוסח המקוצר. לדוגמה: פעם הובא דרוש קנ (בפנים הספר) בדף קכט ע"ב בקבוצת כתבים שבאה תחת הכותרת "מפי מורי עצמו", ופעם שניה בקבוצה תחת הכותרת "בשם הרב הגאון המפורסם אב"ד דק"ק זעלחוו"י" (שבדף קנב ע"ב) בדף ר ע"ב. או: דרוש קמו (בפנים הספר) הובא פעם אחת בקבוצת כתבי־היד (של כ"א) המתחילה בדף עג ע"א במלים: "בשם הרב המאה"ג [המאור הגדול] הגאון דק"ק זעלחוו"י, ופעם שניה בקבוצה המתחילה בדף קמה ע"א, ושוב תחת הכותרת: "בשם הרב אב"ד דק"ק זעלחוו"י. גם המעתיק הראשון של כתבי רל"י לא שינה דבר מכתבי־היד המקורי, אלא הוסיף את הכותרת: "בשם הרב הגאון וכו'" לכל ראש של קונטרס חדש שהעתיק; ממילא נשארו העתקות של שתי הגרסות, הקצרה והארוכה, גם בהעתקות משנה מכתבי המקור של רל"י, וכך הגיעו הגרסות גם בקונטרסים שונים לידי ר' זאב וולף, וגם הוא העתיקם למגד"ל כפי שמצאם לפניו. אילו היו עוד כתבי־יד של תורת המגיד בידנו, ודאי שהיינו לומדים דברים נוספים, אבל לא אוכל להיות כפזית טובה על מה שנודמן לידי, שיש בו פתח להבנת כמה מן התעלומות הקשורות בהערכת העובדות הספרותיות בבית־המדרש של המגיד ממזריטש.

¹ אף־על־פי שכי"א נראה בעיני ראשוני, כלומר טופס העתקה מכתבי־יד של המחבר רל"י, בכל־זאת הלו בהעתקות שיבושים לא מעטים, וכבר הערתי על כך לעיל.

SUMMARY

This book is the first critical edition of an 18th-century Hasidic source representing what is called the Hasidism of the Ba'al Shem Tov. It is a compilation of the teachings of the Ba'al Shem Tov's disciple Rabbi Dov Baer, known as the Maggid of Mezhibezh, the founder of the speculative school in Hasidism. Most of the Hasidic thinkers of the 18th Century were his disciples and quote him in their works.

This compilation of the Maggid's teachings was first published under the name *Maggid Devarav le'Ya'akov*, in 1781 in Korets, by the Maggid's disciple Rabbi Solomon of Lutsk. Since then it has been printed many times. The present edition sets before the reader an emended text prepared with the aid of manuscripts which have become very rare after the Holocaust; this is important in view of the fact that this book is considered one of the most difficult of Hasidic sources.

Not content with the challenge of determining the text, the present editor adds a comprehensive commentary, pointing out the structure of each of the Maggid's *derushim* (*derush*: a homily or discourse on the Torah), its central theme, the Hasidic and social twists that differentiates it from a kabbalistic *derush*, and the meaning of the kabbalistic symbolism on which it is built. The commentary also cites the sources on which the Maggid draws, from all the areas of Jewish literature: Bible passages, Talmudic *midrashim*, early and late Kabbalah. The commentary translates Hasidic concepts into the language of contemporary religious scholarship, and thus enables a reader familiar with this field to understand the ways of thought of Hasidism through reading the original sources.

In her historical-literary introduction, Prof. Schatz-Uffenheimer, Edmon-ton Professor of Jewish Mysticism at the Hebrew University, Jerusalem and author of *Hasidism as Mysticism* (Magnes' Press 1988³), presents the results of her research with respect to the manuscripts available to the editors of the first edition and their editorial methods, as well as with respect to the editorial methods evident in other compilations of the Maggid's teachings that were published over the years. The mystery of who wrote down the Maggid's teachings (which were almost all delivered orally) also finds its solution here. On the basis of her examination of the manuscripts, the